

180 nostki). W takim jednoczesnym ujmowaniu aspektów wewnętrznych i zewnętrznych psychoanaliza – mam wrażenie – nie jest najmocniejsza (nawet ta społeczno-kulturowa). Po trzecie, pojęcie „zadanie” pozwala zrezygnować z postulowania endogennych źródeł intencji, które byłyby niesłychanie trudne do naukowego badania. Po czwarte, zadanie może być układem „rangującym” siły wchodzące w potencjalny konflikt wewnętrzny, co wprawdzie odbierze mu nieco tajemniczości, ale pozwoli lepiej przewidywać kierunek jego rozwiązania. Po piąte, proces formułowania zadania jest tym właśnie elementem, w którym mogą przejawiać się ludzka kreatywność i wolność wyboru.

Bibliografia

- Bobryk J. (1996), *Akty świadomości i procesy poznawcze*, Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej, Wrocław.
- Gazzaniga M.S. (1998), *Podzielony mózg – odłona druga*, „Świat Nauki”, nr 9, 66–71.
- Horney K. (1978), *Nerwica a rozwój człowieka. Trudna droga do samorealizacji*, PIW, Warszawa.
- Johnson S.M. (1998), *Style charakteru*, Zysk i S-ka. Wydawnictwo, Poznań.
- Kihlstrom J.F. (1990), *The psychological unconscious*. [w:] L.A. Pervin (red.), *Handbook of Personality. Theory and Research*, The Guilford Press, New York-London, s. 445–464.
- Le Doux J.E. (1998), *Mózgowe interakcje poznawczo-emocjonalne*. [w:] P. Ekman i R.J. Dawidson (red.), *Natura emocji. Podstawowe zagadnienia*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk, s. 190–197.
- Łoś Z. (1995a), *Formułowanie zadań przez człowieka a jego podmiotowość*. [w:] M. Dąbek (red.), *Perspektywy rozwoju psychologii w Uniwersytecie Wrocławskim*, Prace Psychologiczne XXXVIII, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, s. 129–139.
- Łoś Z. (1995b), *Some Conditions Modifying the Human Activity Structures*, „Polish Quarterly of Developmental Psychology”, nr 3, s. 151–158.
- Łoś Z. (1997), *Niektóre uwarunkowania realizacji zadań przez podmiot*. [w:] J. Rostowski, T. Rostowska, I. Janicka (red.), *Psychospołeczne aspekty rozwoju człowieka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 411–420.
- Tomaszewski T. (1984), *Ślady i wzorce*, WSiP, Warszawa.

Wojciech Baryluk
Instytut Psychologii
Uniwersytetu Wrocławskiego

Psychoanalityczna metoda interpretacji ankiety do badania charakteru społecznego

Powstanie ankiety

Ankieta została opracowana przez funkcjonującą w ramach Międzynarodowego Towarzystwa Ericha Fromma grupę roboczą do badania charakteru społecznego. W swoich szczegółach ankieta została opracowana z przeznaczeniem do badania określonej grupy osób (nauczyciele z Niemiec Wschodnich i Zachodnich), co będzie w dalszej części determinować treść niektórych pytań i podawane przykłady.

Za punkt wyjścia przyjęto obie stworzone przez E. Fromma i jego współpracowników ankiety interpretatywne (interpretacyjne). Chodzi o ankietę z pracy *Robotnicy i urzędnicy u schyłku III Rzeszy*, z lat trzydziestych (Fromm, 1980, s. 212–218), oraz ankietę pochodzącą z badań meksykańskich prowadzonych wspólnie z M. Maccoby, przedstawioną w studium *Charakter społeczny wsi meksykańskiej* (Fromm i Maccoby, 1970, s. 485–488).

Obie ankiety są bardzo obszerne. Ankieta do badania wsi meksykańskiej jest co prawda krótsza, jeśli chodzi o liczbę pytań, ale ma swoje uzupełnienie w pytaniach specjalnych, a także w innych kompleksowych, wzbogaconych o historyjki pytań. Dlatego w studium wsi meksykańskiej zostały zastosowane projekcyjne procedury testowe w celu walidacji rezultatów (m.in. TAT, Test Rorschacha, ...). E. Fromm i M. Maccoby pokazują w swoich przykładach interpretacji (Fromm i Maccoby, 1970, s. 489–517), że pewne pytania okazują się szczególnie trafne przy określaniu cech charakteru. Podobną procedurę zastosowano w prezentowanej metodzie przy tzw. poprzecznej interpretacji wywiadów.

W ankiecie umieszczono – jak to określają jej twórcy – możliwie „najowocniejsze” pytania, aby niepotrzebnie nie tworzyć ankiety kompleksowej. W trakcie tworzenia ankiety podczas jednego z seminariów z M. Maccoby zauważono, że grupa badawcza zebrana wokół niego prowadzi badania za pomocą bardzo wąskiej ankiety (por. Maccoby, Margolies, Rendahl, 1985, s. 46–47).

182 Oprócz pytań biograficznych i socjodemograficznych ankietę tę przewiduje 20 pojedynczych pytań otwartych, których ocena interpretacyjna powinna służyć diagnozie charakteru. Jak stwierdzono w testach wstępnych, posługując się przykładowymi wywiadami w szerokim gronie współpracowników, ta niewielka liczba pytań wystarczała w zasadzie do zdiagnozowania dominującej orientacji charakteru. Po kilku próbach z ankietą Maccobiego, Margoliesa i Rendahla opracowana została prezentowana niżej ankietę, w której zostały zachowane niektóre pytania z tamtej wersji.

20 pytań Maccobiego było bazą wyjściową, która została rozszerzona w ten sposób, że każdy członek grupy wskazywał na nowe pytania i za każdym razem uzasadniał, dlaczego uważa je za szczególnie przydatne. Chodziło przy tym szczególnie o to, jakie cechy charakteru mogą być objęte tym pytaniem. Ankietę taką powinna dać w efekcie końcowym najszerokie spektrum orientacji charakteru. Nawet jeśli takie intencje mogłyby się wydać na początku niepełne, to jednak dla powodzenia przy interpretacji jest bardzo pomocne i ważne, by zdawać sobie sprawę z tego, jakie intencje kryją się w poszczególnych pytaniach.

Odpowiedzi na te pytania powinny ukazywać nieświadome uczucia, dążenia, cechy i orientacje charakteru. I tak np.:

- Pytanie – *Co lubi pan w swoim zawodzie?* – wskazuje na produktywność, motywację, zainteresowania, depresyjność, obojętność.
- Pytanie – *Gdyby mógł pan urządzić szkołę podstawową zupełnie według swoich wyobrażeń, to czego i jak/w jaki sposób miałyby się tam uczyć dzieci?* – wskazuje na produktywność, kreatywność, pewność siebie, poczucie autonomii, przezwyciężanie napięcia między wzorcami biurokratycznymi a indywidualnością.
- Pytanie – *W jakich sytuacjach życiowych był pan głęboko poruszony, co pan przy tym odczuwał?* – wskazuje na uczuciowość, wrażliwość, zdolność i umiejętność ekspresji emocji; i dalej – czy to przeżycie odnosi się do osób czy rzeczy, czy jest przeżyciem pewnej relacji z kimś, czy wydarzenia w otoczeniu, które osobiście mnie nie dotyczy.
- Pytanie – *Proszę wymienić trzy osoby (żyjące lub nieżyjące), które szczególnie pan ceni i proszę powiedzieć dlaczego?* – wskazuje na idealizowanie innych ludzi lub rzeczy; czy odnosi się do żyjących czy umarłych – specjalne zainteresowanie poświęca się tutaj autorytarnym lub narcystycznym związkom z członkami rodziny, narodem lub rasą, w przeciwieństwie do orientacji na ideały humanistyczne i ich reprezentantów.
- Pytanie – *W czym upatruje pan sens życia?* – wskazuje na produktywność, głębię lub powierzchowność, religijność, doświadczenie samego siebie i indywidualność.

Ankietę została wypróbowana i dopasowana do szczególnej sytuacji życiowej i zawodowej badanych nauczycieli. Pytania szczególnie owocne zostały włączone do tzw. oceny poprzecznej.

Struktura i tekst ankiety

Ankietę ma następującą budowę; pytania:

- 1–12 dotyczą sytuacji zawodowej;
- 13–21 odnoszą się do sytuacji osobistej (tło biograficzne i społeczno-ekonomiczne);
- 22–32 odnoszą się raczej do zawodu;
- 33–57 mają charakter bardziej prywatny i osobisty.

Pytania biograficzne i odnoszące się do zawodu oprócz warstwy informacyjnej służą do budowania zaufania osoby badanej, aby następnie przejść powoli do pytań odnoszących się do sfery bardziej prywatnej.

Ankietę do badania charakteru społecznego nauczycieli szkół stopnia podstawowego w Niemczech Wschodnich i Zachodnich¹

Data i miejsce wywiadu _____

Wiek _____

Płeć _____

1. Czy jest pan nauczycielem mianowanym?
2. Pytanie dla nauczycieli w nowych landach – Jak pewne jest pana mianowanie?
3. Czy pracuje pan na cały czy pół etatu (liczba godzin zajęć w tygodniu)?
4. Czy jest pan jedyną osobą zarabiającą w rodzinie?
5. Jaki zawód wykonuje pana partnerka?
6. Jak duże jest kolegium nauczycielskie?
7. Ilu mężczyzn i ile kobiet jest w pana kolegium nauczycielskim?
8. Ilu uczniów jest w pana szkole?
9. Ile dzieci ma pan w swojej klasie?
10. Czy pełni pan w szkole jakieś szczególne funkcje?
11. Czy często pan choruje?
12. Ile dni w ubiegłym roku nie było pana w szkole?
13. Czy ma pan rodzeństwo?
14. Z kim pan żyje i czy jest to związek małżeński (lub inny)?
15. Czy ma pan dzieci (w jakim wieku)? Czy mieszka pan razem z dziećmi?
16. Proszę opisać swoją obecną sytuację mieszkaniową.
17. Proszę opisać miejsce, w którym pan dorastał (duże miasto, miasteczko, okolice wiejskie).

¹ Źródło: Internationale Erich-Fromm-Gesellschaft (1995), *Die Charaktermauer. Zur Psychoanalyse des Gesellschafts-Charakters in Ost- und Westdeutschland*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen-Zürich, s. 160–164.

Tłumaczenie ankiety Magdalena Baryluk.

- 184
18. Wykształcenie i aktywność zawodowa rodziców w czasie pana dzieciństwa i młodości (proszę tak konkretnie, jak tylko możliwe).
 19. Jaki wpływ miał zawód rodziców na życie rodzinne (co opowiadali rodzice, czy byli obecni)?
 20. Jak przeżył pan swoje dzieciństwo i młodość?
 21. W jaki sposób został pan nauczycielem?
 22. Dlaczego chciał pan zostać nauczycielem w szkole podstawowej?
 23. Co podoba się panu w pana zawodzie?
 24. Co w pana zawodzie jest dla pana obciążające?
 25. Czy dąży pan do jakichś zmian, jeśli tak, do jakich?
 26. Gdyby mógł pan urządzić szkołę podstawową zupełnie według swoich wyobrażeń, to czego i jak/w jaki sposób miałyby się tam uczyć dzieci?
 27. Ile czasu poświęca pan na przygotowanie się do zajęć szkolnych i jak ocenia pan ilość swego czasu wolnego w odniesieniu do innych zawodów?
 28. Czy uważa pan, że zawód nauczyciela szkoły podstawowej cieszy się wystarczającym uznaniem społecznym?
 29. Jak układają się pana stosunki z kolegami w pracy?
 30. Jaki jest pana stosunek do dyrektora i administracji szkoły?
 31. Czy ma pan wystarczającą ilość miejsca potrzebnego do wykonywania zawodu?
 32. Jak postępuje pan z uczniem/uczennicą, który przeszkadza?
 33. Proszę opisać współpracę w swojej rodzinie.
 34. Jaki stosunek ma pan do swoich własnych dzieci lub do dzieci swojego partnera?
 35. Jakie są pana ulubione sposoby spędzania czasu wolnego? Proszę je dokładnie opisać i wyjaśnić, dlaczego akurat te panu się najbardziej podobają?
 36. Czy czyta pan regularnie? Jeśli tak, jaki rodzaj lektury pan preferuje i dlaczego?
 37. Czy ogląda pan regularnie telewizję? Jeśli tak, ile godzin w tygodniu, jakie programy ogląda pan najchętniej, a jakie natychmiast pan wyłącza?
 38. Czy chodzi pan często do kina, co się tam panu spodobało?
 39. Na co chętnie wydaje pan pieniądze?
 40. Jak się pan czuje, kiedy jest pan proszony o pieniądze?
 41. Czy interesuje się pan polityką? Jak ogólnie scharakteryzowałby pan swoje przekonania polityczne?
 42. Czy jest pan aktywny politycznie? Jeśli tak, dlaczego? Jeśli nie, dlaczego?
 43. Czy sądzi pan, że w naszym społeczeństwie kobiety mogą być równoprawnione? Proszę podać uzasadnienie.
 44. W jakich sytuacjach postrzega pan innego człowieka jako konkurencję? Proszę opisać takie sytuacje.
 45. W jakich sytuacjach czuje się pan niepewny i podporządkowany?
 46. W jakich sytuacjach czuje się pan pewny i ma poczucie wpływu na sytuację?

- 185
47. Jakie cechy ceni pan u siebie szczególnie, proszę je nazwać i wyjaśnić dlaczego?
 48. Jakie cechy ceni pan u siebie najmniej, proszę je nazwać i powiedzieć dlaczego?
 49. Jak pan reaguje, kiedy czuje się pan niesprawiedliwie potraktowany przez przyjaciela lub przyjaciółkę?
 50. Jakie przyjemne dla pana cechy powinna posiadać pana partnerka?
 51. Jakie zachowanie ze strony partnerki postrzega pan jako negatywne?
 52. W jakich sytuacjach życiowych był pan głęboko poruszony, co pan przy tym odczuwał?
 53. Proszę wymienić trzy osoby (żyjące lub nieżyjące), które szczególnie pan ceni i proszę powiedzieć dlaczego.
 54. W czym upatruje pan sens życia?
 55. Co znaczą dla pana religia i religijność?
 56. Co robi pan dla swego dalszego rozwoju osobistego?
 57. Jaka jest pana wizja człowieka, którym chciałby się pan stać?

Psychoanalityczna metoda interpretacji

Zastosowana metoda interpretacji opiera się na „metodologii fromistycznej” (por. szczególnie badania własne Fromma w Meksyku: Fromm i Maccoby, 1970, s. 261–268); ale została częściowo zmodyfikowana i jednocześnie rozwinięta. W tej metodzie interpretacji chodzi o interpretację podwójną, która pozwala rozpoznać dwa różne procesy ewaluacyjne. One natomiast powinny się wzajemnie uzupełniać.

W systematyce interpretacji można wyróżnić cztery fazy:

1. koncentracji;
2. samoobserwacji (*Selbstwahrnehmung*) przy odczytywaniu wywiadów;
3. wspólną analizę, wyjaśnianie i interpretację wywiadów; w tym można wyróżnić jeszcze następujące etapy:
 - globalne postrzeganie/obserwacja/ogląd osoby badanej,
 - szczegółową analizę odpowiedzi,
 - analizę pochodzenia społecznego i sytuacji osoby badanej,
 - ustalenie i interpretacja produktywności lub nieproduktywności;
4. określenie podstawowej orientacji charakteru.

Interpretacja w grupie

Interpretacja wywiadów jest procesem kolektywnym przy współudziale jak najmniejszej liczby oceniających oraz osoby prowadzącej wywiad. W tym przypadku osoby oceniające to zarówno kobiety, jak i mężczyźni z obu części Niemiec. W odróżnieniu od ram interpretacyjnych stosowanych przez Fromma i Maccobiego, w których stosowano indywidualne interpretacje wywiadów, ta metoda opiera się na interpretacji zespołowej. Taki sposób postępowania można porównać z jedną z grup Balinta. Tak samo jak tam psychodynamika czło-

186 wieka postrzegana jest przez grupę, w której co najwyżej jeden uczestnik zna osobę podlegającą analizie. Trzeba natomiast podkreślić dwie różnice w stosunku do grupy Balinta. Sedno pracy przy tego rodzaju interpretacji nie leży w terapii, indywidualizmie, lecz ma być rozpoznaniem psychiki w jej społecznych uwarunkowaniach; poza tym grupa taka pracuje bez superwizora. Ten sposób interpretacji ma dwie godne zauważenia zalety.

- Z jednej strony postępowanie to pozwala rozpoznać różne psychodynamiczne aspekty osoby badanej w szerszym zakresie, jeśli każdorazowe samoobserwacje osób interpretujących są rozumiane jako reakcje przeciwprzeniesieniowe. W swojej różnorodności dopuszczają one szersze rozpoznanie nieświadomych wypartych, rozzszczepionych aspektów osoby badanej. W nawiązaniu do Thomae i Kaechele (1989, t. 1, s. 91)², którzy ze swej strony oparli się na obserwacjach Kluewera (1983, s. 132–145)³, możemy powiedzieć, że ta grupa, podobnie jak tamta Kluewera, może być porównana do „ciała rezonansowego (rezonującego)” (*Resonanzkörper*). Dotyczy to – jak podkreśla Kluewer – szczególnie takich fenomenów, jak przeniesienie i przeciwprzeniesienie.
- Z drugiej strony fakt, że żadna z osób oceniających – z wyjątkiem osoby prowadzącej wywiad – nie zna osoby badanej, przyczynia się do tego, że każdy w sposób wolny i nieskrępowany dzieli się swoimi spostrzeżeniami, wrażeniami, pomysłami.

Dalszym aspektem jest wielkość grupy oceniającej. Okazało się, że dla zadowalającej interpretacji potrzebna jest obecność co najmniej pięciu osób. Ze względu na skład grupy badanej – przede wszystkim nauczycielki – ważny był udział kobiet w zespole interpretującym⁴. Obecność osoby przeprowadzającej wywiad w grupie oceniającej prowadziła nie tylko do tego, by nawiązać (by odnieść się) do nieświadomego osoby badanej, lecz również aby po przeprowadzonej interpretacji dowiedzieć się czegoś o nastroju, języku ciała, mimice, atmosferze, postrzeganiu uczuć. W ten sposób dochodzi do połączenia obserwacji osoby prowadzącej wywiad i innych oceniających, którzy uzupełniali, korygowali i pogłębiali.

Fazy interpretacji

1. Faza koncentracji

Interpretacja każdego wywiadu rozpoczyna się od trwającej około 5 minut fazy koncentracji: grupa siedzi w kręgu i milczy w medytacyjnej koncentracji. Punktem centralnym tej fazy jest wyćwiczenie zdolności koncentrowania się na swoim własnym położeniu podczas czytania pytań i odpowiedzi wywiadu (z podziałem na role). Ponieważ zdolność do podzielności uwagi – z jednej stro-

² Za: Internationale Erich-Fromm-Gesellschaft..., s. 165.

³ *Ibidem*.

⁴ W każdej grupie zwracano również uwagę na to, aby jej uczestnicy pochodzili zarówno z byłych Niemiec Wschodnich, jak i Niemiec Zachodnich, ponieważ między Zach. a Wsch. rozwinęły się znaczne różnice językowe, przede wszystkim semantyczne (np. słowo „konkurencja”).

ny na to, co się słyszy, i inne towarzyszące temu wydarzenia zewnętrzne, z drugiej zaś na obserwację siebie (obserwacja wewnętrzna) jako reakcje przeciwprzeniesienia – nie jest powszechna, ćwiczenie to było ważnym warunkiem (punktem wyjścia) dalszej pracy nad interpretacją.

Faza koncentracji służy temu, aby zróżnicowane (różnorodne) przeżycia własne umieć postrzegać przed – w czasie – i po przeczytaniu wywiadu, żeby w ten sposób (wpaść na trop) dostrzec, jak dalece reakcje przeciwprzeniesienia odnoszą się do osoby, z którą był prowadzony wywiad, a w jakim zakresie przedstawiają konfliktowe aspekty psychiki osoby oceniającej. Można pokazać to na konkretnym przykładzie. Jeśli osoba oceniająca czuje się dobrze, zmotywowana (chętna do pracy), rześka przed przeczytaniem wywiadu, który ma być zinterpretowany, a później w trakcie czytania odczuwa zmęczenie, brak zainteresowania, rozdrażnienie, to ten nowy stan zostaje zinterpretowany jako reakcja na wywiad i wyjaśniony jako fenomen przeciwprzeniesienia, dostarczający nam ważnych informacji o osobie, z którą był prowadzony wywiad.

2. Faza samoobserwacji przy czytaniu wywiadów

Po fazie koncentracji wywiad jest odczytywany z ustalonym wcześniej podziałem na role. Rolę osoby, z którą prowadzony był wywiad, przejmuje osoba, która ten wywiad prowadziła, ponieważ miała z nią bezpośredni kontakt psychiczny. Inny uczestnik grupy oceniającej odczytuje pytania. Wszyscy uczestnicy grupy oceniającej mają w rękach tekst przeprowadzonego wywiadu, mogą go również czytać w trakcie słuchania i robić notatki. W tej drugiej fazie metody interpretacji, samoobserwacji, chodzi przede wszystkim o to, aby uchwycić świadome i nieświadome aspekty osoby, z którą prowadzono wywiad, przez rozpoznawalne w procesie przeciwprzeniesienia nieświadome treści pojawiające się u osoby oceniającej. W późniejszej, trzeciej fazie analizy uwaga zostaje skierowana na osobę, z którą prowadzony był wywiad, oraz jej wypowiedzi – analizowane i objaśniane są sprzeczności, braki, stanowiska itd., wynikające z wypowiedzi udzielonych w wywiadzie.

Pojęcie samoobserwacji obejmuje wszystkie wewnętrzne doznania i spostrzeżenia, których osoba oceniająca doświadcza w trakcie słuchania wywiadu. W pierwszej linii należy je wyjaśnić (zinterpretować) jako reakcje na wewnętrzne procesy osoby, z którą prowadzony był wywiad. Każdy oceniający doznaje określonych reakcji, które przeżywa podczas czytania wywiadu. Odróżniamy przy tym afekty (smutek, euforia, wściekłość, złość itd.) od reakcji psychomotorycznych. Te ostatnie objawiają się np. w ten sposób, że oceniający ciężko oddycha, wzdycha, odczuwa napięcie mięśniowe, ucisk w żołądku, musi nagle otworzyć okno, wstać i opuścić pomieszczenie, lub ziewa, jest zmęczony, dostaje czkawki itp.

Nie bez znaczenia są również wspólne zachowania w grupie, które należy odnieść do życia wewnętrznego osoby, z którą się wywiad prowadziło, jak np. wspólny wesoły śmiech pojawiający się jednocześnie i spontanicznie lub głębokie westchnięcie, ale także zróżnicowane reakcje odnoszące się do tej samej wypowiedzi,

188 mogące polegać na tym, że dwie osoby z grupy się śmieją, podczas gdy pozostali odczuwają smutek, zostają zarejestrowane i później zinterpretowane.

3. Wspólna analiza, interpretacja i ocena wywiadu

Trzecia część opracowania wywiadu przebiega według metody E. Fromma, tak jak przedstawił to w swoich pracach z lat trzydziestych i pięćdziesiątych. Od pierwszego globalnego oglądu przechodzi się do wyczerpującego omówienia szczegółów. Następnie dokładnie bada się kontekst socjoekonomiczny, aby z kolei zakończyć proces charakterologicznej typologizacji osoby, z którą prowadzony był wywiad, i znaleźć obserwowalne aspekty jej produktywności i nieproduktywności.

Całościowy ogląd osoby badanej

Przy globalnym oglądzie osoby badanej uwaga zwrócona jest na wszystkie ogólne wrażenia, które wynikają z całego wywiadu. Jest jasne, że te pierwsze wrażenia noszą znamiona pierwszej obserwacji, ponieważ w większej części wynikają one z poprzednich faz procesu interpretacji. Ale teraz w centrum zainteresowania stoi osoba badana wyrażająca się poprzez wszystkie swoje: *nastawienia, przekonania, sprzeczności, błędy, dobór słownictwa, typowe zwroty i powiedzenia, podkreślane reakcje (lub ich brak), brak lub niewymienianie określonych doświadczeń*. Interesujące są doświadczenia, które osoba badana ma z ludźmi ważnymi dla siebie lub z inną płcią i do jakiej w związku z tym dochodzi idealizacji lub dewaluacji ludzi, ideologii, instytucji, etc. Podstawą całościowego oglądu są wrażenia i notatki, które oceniający robili podczas czytania wywiadu. Pomocne mogą być przy tym pytania, takie jak:

- Czy osoba badana wyrażała jakieś emocje?
- Jakiej były one natury?
- Co zadziwiło?
- Czego brakowało?
- Jaką rolę odgrywają relacje (z innymi osobami) w życiu danej osoby?
- Jak układa ona swoje relacje?
- Czego po nich oczekuje?
- Jak postępuje, gdy w relacjach pojawiają się trudności?
- Jak żywotne (trwałe) są te relacje?
- W jaki sposób odnosi się do obcych i odmiennych?
- Jak obchodzi się ze swoją rzeczywistością zawodową?
- Jak odnosi się do przełożonych?
- Na jakich płaszczyznach życia zawodowego odnosi sukcesy, a gdzie ma trudności?
- Jak duża lub mała jest jej samoświadomość, od czego ona zależy?
- Jaką rolę odgrywają u niej dobra materialne?
- Czy dąży do zmian w swoim życiu?
- Czy za tymi wypowiedziami kryje się jakiś wzorzec osobowy?
- Jak wygląda jej zdolność i gotowość do przystosowywania się?

Przy analizie odpowiedzi opartych na takich pytaniach przewodnich trzeba brać pod uwagę również taką możliwość, że odpowiedzi mogą być racjonalizacjami wypartych dążeń i cech charakteru. Jeśli w związku z tym okaże się, że niektóre odpowiedzi sobie zaprzeczają, to zostaje to zinterpretowane jako poszlaka dla wypartych cech charakteru, których uświadomienie sobie jest odrzucane.

Szczegółowa analiza odpowiedzi

Poprzez globalny ogląd badanej osoby tworzy się obraz jej ogólnych tendencji, który jednocześnie jest warunkiem dalszej szczegółowej analizy odpowiedzi na pytania 21–57 na podstawie zaprotokołowanych wypowiedzi z wywiadu. Teraz każde pytanie jest analizowane według opisanego instrumentarium. Szczególną uwagę zwraca się na faktyczne stosunki osoby badanej z rzeczywistością, niezależnie czy jest ona zewnętrznej lub/i wewnętrznej natury. Pewne mechanizmy obronne, jak wyparcie, racjonalizacja, intelektualizacja, idealizacja właśnie tutaj wyraźnie znajdują swój wyraz. Oprócz tego bardziej wyraźne i konkretne stają się tutaj nastawienia dotyczące różnych obszarów życia. Przejście przez cały wywiad oparty na poszczególnych pytaniach zajmuje według doświadczenia około 2,5 godzin z 5 godzin poświęconych na całą analizę tego wywiadu.

Społeczne pochodzenie i kontekst osoby badanej

Na podstawie pierwszych 20 pytań próbuje się ustalić obraz świata (otoczenia), w którym wzrastała osoba badana, w którym przeszła pierwsze dwie fazy socjalizacji i doświadczyła znaczących oddziaływań charakteru społecznego szczególnie rodziców i rodzeństwa, którzy ze swojej strony musieli dostarczyć konkretnych osiągnięć przystosowawczych w odniesieniu do swojego socjoekonomicznego pochodzenia. Tutaj można domniemywać o pewnych zasadniczych tendencjach lub je rozpoznawać. Ponieważ Fromm odnosi charakter społeczny do pozycji socjoekonomicznej, dlatego temu etapowi przypisuje się w całym procesie oceny wysokie (szczególne) znaczenie.

Typizacja i interpretacja produktywności lub nieproduktywności

W przedostatnim etapie zostaje przedstawiona przejściowa diagnoza charakteru społecznego. Aby się to udało, wyniki z całościowego oglądu osoby badanej i analizy jej poszczególnych odpowiedzi zostają porównane i wzajemnie uzupełnione przez samoobserwacje.

Szczególną uwagę poświęca się w tej fazie kwestii, jakie przesłanki wskazują na produktywność i nieproduktywność, oraz – jeśli taka sytuacja zaistnieje – gdzie pomimo dominującej orientacji nieproduktywnej są obecne jakieś predyspozycje ku rozwojowi w kierunku produktywności. Ważną rolę odgrywają tutaj odpowiedzi na te pytania, w których chodzi o zmianę (pytania: 21, 25, 26, 31, 42, 43, 54–57). Należy podkreślić, że zainteresowania badawcze autorów ankiety nie dotyczyły indywidualnych właściwości charakteru, lecz uwarunkowanych społecznie orientacji charakterologicznych i ich cech. Jest nie do uniknięcia, że poczynione w trakcie badania i interpretacji spostrzeżenia dotyczą

190 również różnic indywidualnych. Nie mają one jednak w tym kontekście dużego znaczenia. Abstrahując od tego wszystkiego, nie można postawić indywidualnych diagnoz charakterologicznych posługując się jedynie takim instrumentarium badawczym, ponieważ diagnoza taka wymaga obszernej wiedzy z anamnezy. Zogniskowanie zainteresowania na charaktery społeczne nie wyklucza możliwości rozpoznania na podstawie poszczególnych wywiadów pewnych schorzeń neurotycznych, które ze swej strony wymagałyby odpowiedniej terapii.

4. Określenie podstawowej orientacji charakteru

Ostatni krok w interpretacji służy temu, by stworzyć sobie pewien całościowy obraz osoby badanej. Typizacja tego całościowego obrazu nie oznacza, że pomija się lub zaprzecza niejasnościom lub sprzecznościom. Określone zjawiska (symptomy) charakterologiczne, które nie pasują do jednoznacznej diagnozy, należy rozumieć jako mieszanie wtórnych orientacji charakteru. Przy globalnej ewaluacji najważniejsze rysy charakterologiczne, a także obserwowane sposoby zachowania, mechanizmy obronne, strategie radzenia sobie, tendencje progresywne i regresywne, maniery odniesione zostają do dominującej orientacji charakteru. W ten sposób można na przykład uzasadnić, że zachowanie wyraźnie troskliwe, które wskazywałoby pierwotnie na orientację produktywną, może być rozumiane również jako wyraz orientacji autorytarno-opiekuńczej lub też, że rys tolerancji nie musi oznaczać silnego odniesienia do innych ludzi, lecz równie dobrze może być wyrazem braku odniesienia i powierzchowności charakteru merkantylnego.

Jeśli podczas interpretacji wywiadów przebadanej grupy osób występują trudności z jednoznacznym określeniem orientacji podstawowej, przeprowadza się w innym składzie drugą interpretację tego wywiadu. W czasie badań, do których się tutaj odnosimy, przypadek taki zdarzył się raz. Niezależnie od problemów przy interpretacji dwa inne wywiady zostały kontrolnie zinterpretowane przez inną grupę, która potwierdziła pierwotne diagnozy. Praktyka interpretacyjna z czasem bardzo poprawiła analityczną wrażliwość interpretujących. Mimo to wszystkie interpretacje zostały przepracowane jeszcze raz, nie przyniosło to jednak zasadniczych zmian w diagnozach charakteru społecznego. Wyostrzone spojrzenie doprowadziło natomiast do tego, że rozpoznane diagnozy mogły być uzasadnione o wiele wyraźniej.

Niektóre typy charakterów – wyniki empiryczne

Orientacje charakteru

W konsekwencji za pomocą przeglądu tabelarycznego przedstawiono występowanie i częstość dominującej orientacji charakteru społecznego⁵. Tabela (załącznik 1) zorientowana jest na orientację dominującą, zawiera jednak również stwierdzone kombinacje z orientacjami wtórnymi, miejsce pochodzenia

⁵ Na podstawie: Internationale Erich-Fromm-Gesellschaft ...

191 badanego (*Niemcy Wsch. lub Niemcy Zach., duże miasto, małe miasto lub wieś*), a także jego wiek i płeć. Ponieważ to pilotażowe studium zorientowane jest przede wszystkim na korelację między dominującą orientacją charakteru społecznego a pochodzeniem badanych bądź to z Niemiec Wschodnich bądź Zachodnich, tabela pokazuje w danym wypadku orientację charakteru najpierw w odniesieniu do badanych z Niemiec Wsch., a następnie z Niemiec Zach. Na pierwszy rzut oka widoczny jest następujący podział.

Z 15 nauczycieli z Niemiec Wsch. 12 jest dominująco autorytarnych, 1 osoba ma orientację tezauryzatorską, 1 narcystyczną, 1 produktywną.

Z 15 nauczycieli z Niemiec Zach. 5 ma orientację lekko narcystyczną, 4 autorytarną, 4 merkantylną, 1 tezauryzatorską, 1 nekrofilną.

Inne możliwe korelacje powinny zostać przynajmniej wymienione, nawet jeśli ich rozpoznanie w tym jakościowym badaniu z pomocą pogłębionych wywiadów nie było zamierzone. Zatem z 16 dominująco autorytarnych 3 pochodzą ze wsi (1 Wsch., 2 Zach.; w sumie 7 spośród 30 badanych mieszka i pracuje na wsi), 5 z małych miast (4 Wsch., 1 Zach.; w sumie dziewięć spośród trzydziściorga badanych mieszka i pracuje w małym mieście) i 8 z dużych miast (7 Wsch., 1 Zach.; w sumie czternaścioro spośród trzydziściorga badanych mieszka i pracuje w dużym mieście).

Oba „charaktery tezauryzatorskie” (*hortend*) pochodzą z małych miast. Wszystkie cztery merkantylne mieszkają w dużych miastach w Niemczech Zachodnich. Spośród w sumie 6 lekko narcystycznych orientacji charakteru 3 pochodzą z zachodnioniemieckich wsi, a 2 z zachodnioniemieckich małych miast, 1 z dużego miasta w Niemczech Wschodnich. Jedna dominująco nekrofilna nauczycielka mieszka w dużym mieście w Niemczech Zachodnich, jeden dominująco produktywny nauczyciel jest mieszkańcem wsi we Wschodnich Niemczech. Przy korelacji wyników z wiekiem nie uzyskano żadnych prawidłowości.

Przedłożone studium pilotażowe nie jest żadnym reprezentatywnym ilościowym (psychometrycznym) badaniem, lecz charakteryzuje się tym, że rozpoznaje i chce przybliżyć w swej psychodynamice orientację charakteru społecznego występującą w Niemczech Wschodnich i Zachodnich. Wskazanie „rezultatów” oznacza więc przede wszystkim logiczne uzasadnienie poszczególnych rozpoznanych orientacji, i to na podstawie dosłownych cytatów z wywiadów. Należy przy tym zwracać uwagę, że cytaty pochodzą zawsze z pewnego określonego kontekstu, który przy cytowaniu przeważnie musi być *pominięty*. W ten sposób może powstać wrażenie, że wypowiedzi mogą być również inaczej rozumiane. Cytowane wyizolowane wypowiedzi prawie zawsze są wieloznaczne. Mogą np. świadczyć zarówno o orientacji autorytarnej, jak i narcystycznej. Często dopiero porównanie z innymi wypowiedziami tej samej osoby i obserwacje przeciwprzeniesienia (*Gegenübertragungswahrnehmungen*) badających upewniają nas, że taka, a nie inna wypowiedź rzeczywiście potwierdza daną orientację charakteru.

Wyniki badań dzielone są na trzy części: najpierw wszystkie znalezione orientacje charakteru społecznego w swojej psychodynamice i sposobie przejawiania się zostają zilustrowane za pomocą dosłownych cytatów z wywiadu. Jeszcze większe znaczenie niż teoretyczny opis orientacji charakteru ma pre-

192 zentacja dosłownych cytatów z wypowiedzi osób badanych. Następnie przykładowo przedstawia się szkice portretów osób badanych. Takie szkice konstruowane są dla wszystkich 30 badanych na podstawie obszernych protokołów z posiedzeń zespołu dokonującego interpretacji (są one dostępne w archiwum E. Fromma w Tybindze). Na koniec przeprowadzana jest interpretacja według wybranych pytań. Wszystkie odpowiedzi udzielone na jedno określone pytanie zostają porównane odpowiednio do zdiagnozowanych orientacji charakteru. Za pomocą takich interpretacji poprzecznych można szczególnie wyraźnie zaobserwować odpowiedzi i sposoby reagowania typowe dla jakiejś orientacji charakterologicznej. Wszystkie przykłady z cytatów odnoszą się do nie publikowanych tutaj cytatów uzyskanych z wywiadów od badanych osób. Pierwsza liczba w nawiasie oznacza numer wywiadu, cyfra po przecinku oznacza numer pytania, na które została udzielona odpowiedź: (08,23) oznacza więc, że ten cytat pochodzi z odpowiedzi na pytanie 23 w wywiadzie numer 8.

Na podstawie przeprowadzonych wywiadów⁶ niżej przedstawiono ogólny opis jednej z orientacji charakteru, opracowany według prezentowanej procedury.

Charakter autorytarny

Charakter autorytarny należy do nieproduktywnych orientacji charakterologicznych.

Dążenia podstawowe to:

- **dominacja-panowanie (sadystyczne),**
- **uległość-podporządkowanie (masochistyczne).**

Istotne dla charakteru autorytarnego jest poza tym symbiotyczne odniesienie względem innych, przy czym orientacja sadystyczna jest aktywną, a masochistyczna pasywną formą tego symbiotycznego odniesienia. Obie tendencje stanowią tylko dwa aspekty tej jednej autorytarnej orientacji charakteru. Staje się to wyraźne po rozpoznaniu, że podporządkowanie pewnemu autorytetowi wyraża nieświadomą próbę bycia częścią potężnej całości i chce brać udział w jej władzy i zwierzchnictwie.

Jeśli porówna się zdiagnozowane orientacje charakterologiczne nauczycielek szkół podstawowych⁷, to u nauczycielek z Niemiec Wschodnich przeważa wyraźnie charakter autorytarny, dwunastu dominująco autorytarnym nauczycielkom ze wschodu odpowiadają tylko cztery z Niemiec Zachodnich. Tylko trzech spośród 15 wschodnioniemieckich nauczycieli nie ma dominująco autorytarnej struktury charakteru, ale dwóch spośród tych trzech niedominująco autorytarnych ma wtórnie autorytarne rysy charakteru. U tych czterech nauczycielek z Niemiec Zachodnich daje się zauważyć, że nie wykazują one wyraźnego obrazu otwarcie autorytarno-sadystycznego, lecz raczej stronę masochistyczno-nadopiekuńczą. U pięciu z dwunastu dominująco autorytarnych nauczycielek z Nie-

⁶ *Ibidem.*

⁷ *Ibidem.*

193 miec Wschodnich pierwiastek sadystyczny wyraża się w opanowywaniu własnych uczuć, w obrazie stanu uczuć.

Z geograficznego podziału na duże miasto, małe miasto i wieś wynika, że w Niemczech Wschodnich z ośmiu, które mieszkają w dużym mieście – siedem ma orientację autorytarną, podczas gdy z czterech nauczycielek z Niemiec Zachodnich o orientacji autorytarnej jedna mieszka w dużym mieście, a dwie na wsi.

Jakie typowe rysy charakteru można wykazać u osób o autorytarnej orientacji charakteru? Bez uzurpowania sobie prawa do ich wyczerpującej listy można stwierdzić następujące wykryte w badaniach rysy – **podziw i idealizacja** przejawiają się w tym, że wymieniane są przeważnie autorytarne przykłady: ksiądz, który dawał nam ślub, moja obecna szefowa, ponieważ jest skłonna do pomocy i zawsze była, również wtedy, gdy była tylko nauczycielką (01,53). Przesadna wdzięczność i szacunek względem lekarza (08,52).

W ogóle „tak zwane wyższe instancje” odgrywają zasadniczą rolę. Wymieniani są dyrektor, Wydział Oświaty (*Schulamt*), Rada Pedagogiczna (09,10 – 09,30 – 09,36) lub kompetentny psycholog: „psycholog, którego poznałam w Wiedniu, zrobił na mnie duże wrażenie i wywarł na mnie wpływ, był bardzo kompetentny” (02,53). Szczególnie często idealizowane są dzieciństwo i rodzina: „mieliśmy dzieciństwo pełne miłości, obydwój rodzice starali się zapewnić nam jak najlepsze warunki” (08,20). „Mieliśmy życie rodzinne, jakiego życzyłabym dzisiaj wielu ludziom” (01,19). „Mam tylko pozytywne wspomnienia o moim domu rodzinnym, razem z rodzicami przeżyliśmy wiele radości” (01,20).

Skłonność do bycia posłusznym i do wymagania posłuszeństwa, która wyraża się wyraźnie w autorytarnym stylu wychowania w szkole: tak więc poszukuje raczej jasnych struktur, stary tradycyjny sposób wychowania jest jej bliższy, kiedy to konieczne poskramia klasę – „Jestem przeciwna tym niesamowitym wymysłom, zadaję sobie pytanie, na co mi ten cały wysiłek, przecież dzieci i tak nie pojmują, po co to wszystko robimy, lepiej byłoby zapisać to wszystko w trzech zdaniach na tablicy, żeby mogły to jasno zrozumieć” (01,26). Lub: „Wcześniej miałam lepsze środki. Wolnościowego (luźnego) wychowywania nie lubię, to nie zawsze jest wskazane. Nie mogę przecież pozwolić grać sobie na nosie” (01,31). Skłonność do wymagania posłuszeństwa widoczna jest również w wywieraniu nacisku: „Postąpiłam twardo i uważam to za słuszne. U mnie był porządek i dyscyplina” (14,32). „Niektórym wystarczy groźba, a innym potrzeba awantury” (05,32).

Również życzenie, aby rządzić, wyraźnie się pojawia: jedna z zachodnioniemieckich nauczycielek uczy chętniej w pierwszej niż w czwartej klasie, ponieważ w czwartej klasie dzieci „przeszły już przez wiele rąk, a pierwszaki są bardziej otwarte i oddane” (24,23). Ona skarży się, „że jest zbyt mało możliwości wywierania wpływu na dzieci” (24,31). Ta sama nauczycielka zna cały system kar do dyscyplinowania, gdy jakiś uczeń przeszkadza (24,32). Jako sens życia podaje: „Wywierać wpływ na ludzi” (24,54).

Typowa dla orientacji autorytarnej **gotowość do podporządkowywania się** wyraźna jest w wielu miejscach. Typowa wypowiedź na przykład znajduje się przy pytaniu o ulubione zajęcia w czasie wolnym: „Mój mąż był w tu-

194 ryngskim chórze męskim i zawsze musiałam być z nim" (01,35). O podporządkowanie chodzi również w następującej wypowiedzi: „Wszystko kręci się wokół zawodu mojego ojca” (11,19); Bycie nauczycielką „nie było moim życzeniem, ja chciałam zostać weterynarzem” (11,22). Inna (osoba) odpowiada na to samo pytanie: „Ponieważ takie było życzenie mojego ojca” (29,22). Po zrobieniu matury w szkole zawodowej chciała wyjechać do Monachium i zostać projektantką mody, ale ojciec powiedział: „To jest nic, przecież kiedyś wyjdiesz za mąż, zostaniesz nauczycielką w szkole podstawowej” (29,21).

Niezdolność do krytyki przy jednoczesnym odpięciu agresywnych i krytycznych uczuć przejawia się w **dążeniu do unikania agresji i przystosowywania się bez sprzeciwu do zastanych warunków**. Na pytanie, w jakiej sytuacji życiowej byłeś głęboko poruszony i co przy tym czułeś, odpowiedź pojawiła się dopiero po dłuższej przerwie:

Tu musiałbym się zastanowić, to już było dawno temu. Kiedy moja babcia, która mieszkała razem z nami, starzała się coraz bardziej i kiedy musieliśmy oddać ją do domu opieki, całe to »odejście« głęboko mnie poruszyło. Najpierw przyszła do nas kobieta z domu opieki i powiedziała: „No tak, jeden umarł, możecie teraz przywieźć waszą babcie”. I później już w tym domu opieki, tak jak pogarszał się stan jej zdrowia, przesuwał ją z piętra na piętro. Ciągle widzę jeszcze te specjalne kubki z dziubkiem... To poruszyło mnie tak bardzo, że już więcej nie mogłem pić z takich podobnych kubków dla dzieci. Nie mam o to pretensji do mojej mamy, ona faktycznie nie była już w stanie sama opiekować się babcia, tym bardziej że babcia zachowywała się nieobliczalnie, chciała na przykład wyskoczyć przez okno, później trzeba ją było zawijać w pieluchy, tak więc nie dało się inaczej, ale z moją teściową nie mógłbym tak postąpić, tylko po moim trupie (01,52).

Wyparta agresja uwidacznia się również w sytuacji, gdy jedna z nauczycielek podnosi głos na uczniów, którzy przeszkadzają, ale posługuje się jednocześnie marionetką. „Jestem bardzo impulsywna, ale dzieci nie mają mi tego za złe” (04,32). Ta nauczycielka uważa, że jako autorytet nie może pokazywać ani agresji, ani uczuć. Wykorzystuje kukielkę, aby nie w bezpośredni, lecz przytłumiony zabawową formą sposób wyrazić swoje spontaniczne emocje. Ta sama nauczycielka wyłącza natychmiast telewizor, jeśli tylko pojawia się tam cokolwiek o przemocy i brutalności, ponieważ „stanowi to duże zagrożenie” (04,37).

Dużą skłonność do unikania konfliktów na tle zahamowanej lub wypartej agresji można pokazać na przykładzie wywiadu nr 06: badany boi się wszystkiego, co nowe. Nie wypowiada ani słowa krytyki pod adresem rodziców, chociaż ci byli wyraźnie nadopiekuńczy i wiążący (por. 06,18 – 20). To, że tylko z wielkim trudem panuje nad swoją przepelnioną strachem gwałtownością (popędliwością) widoczne jest także w reakcjach przeciwprzeniesienia u osób interpretujących: jedna z interpretatorek uważa, że „badanego trzeba było dotykać w zamaszowych rękawiczkach”. Prowadzący wywiad zauważył już po zakończeniu wywiadu, że „bał się urazić badanego przez dalsze wypytywanie”. Ostatecznie uderzający jest u badanego brak pozytywnych emocji, jak radość czy spontaniczność, doświadczają ich jedynie za pośrednictwem dzieci, nie wspominając nawet o odczuciach agresywnych, awanturniczych, seksualnych czy też nacehowa-

nych chęcią walki. Unika otwartej agresji, zdecydowanego wyrażania uczuć, ryzykownych posunięć, aktywnego nieposłuszeństwa, ekscentrycznego wyróżniania się, niepewnych wypowiedzi, niejasnych rozstrzygnięć (por. 07,32 i 34, a także 07, 45–49 i 07, 54–57). Przyjmowanie pozycji ofiary w konsekwencji zwrócenia agresji na siebie ukazują odpowiedzi w wywiadzie nr 11. Niektóre z wywiadów (np. 06; 13; 15) odzwierciedlają typowe dla Niemców Wsch. „spiętrzenie (zatomowanie) odczuć”. Jedną z nauczycielek (Wsch.) mówi: „z pewnością za bardzo tłumię moje emocje, prawda?” (13,48), „nie jestem stanowcza” (13,52) i zwierza się: „jestem bardzo sentymentalna” (13,52). Jednocześnie obowiązuje żelazne: „muszę przecież dać sobie radę, nikt nic mi nie podarował, wielu jest takich, którzy myślą, że jakoś to będzie i prędzej dadzą się powiesić niż wezmą porządnie do roboty” (13,40). To zatomowanie odczuć zauważalne jest wyłącznie u badanych z Niemiec Wschodnich o autorytarnej orientacji charakteru; uczucia, jak np. złość, rozczarowanie, niepewność, nie są przeżywane.

Potrzeba normalności uwidacznia się właśnie u osób, które musiały tamować swoje emocje i demonstracyjną „normalnością” odpięć swoje afekty: „zawsze miałem dobre układy, w szczególności ze wszystkimi kolegami były to normalne, kolektywne stosunki, przy czym mimo to bardzo indywidualnie wypełniałem swoją pracę...” (15,29). Lub: „życie rodzinne było u nas bardzo normalne, uregulowany czas pracy obojga rodziców miał na to wszystko pozytywny wpływ” (15,19). „Sądzę, że mam zupełnie normalnie rozwinięte dziecko... jak do tej pory nie musiałem uciekać się do żadnych środków wychowawczych” (15,34).

Symbiotyka widoczna jest z jednej strony w szczególnych stosunkach rodzinnych – bądź to w odgraniczeniu rodziny od zewnątrz, bądź też w szczególnych symbiotycznych strukturach wewnętrznych między ojcem a synem (02) lub matką i córką (06). Na rodzinną symbiozę wskazuje następująca odpowiedź: „Nad wszystkim zastanawiamy się wspólnie. Razem robimy większe zakupy. Oprócz tego dzielimy się obowiązkami. Wspólny, jedzony w spokoju posiłek jest dla nas bardzo ważny” (14,33, por. też wywiady 06; 13; 15 i 29). Jeszcze częściej można rozpoznać poszczególne symbiotyczne więzi w obrębie rodziny: „Moja córka do dzisiaj o wszystkim mi opowiada” (13,34). „Nigdy jeszcze nie zatrudniałam malarza, naprawdę wszystko robimy same z córką” (13,35).

Z drugiej strony symbioza realizowana jest w pracy zawodowej, np. często ze szczególnie oddanymi (nauczycielom) uczniami szkół specjalnych lub także w perfekcyjnej harmonii w kręgu kolegów z pracy (por. 13,29). Ten symbiotyczny strach przed nieznanym, kimś trzecim, obcym widoczny jest również poprzez fakt, że „własny mały świat” nigdy nie został opuszczony: „nigdy nie opuściłem tej okolicy” (06,17).

Szczególnie interesujące, jeśli chodzi o paternalistyczną wersję charakteru autorytarnej, były odpowiedzi na pytanie o równouprawnienie kobiet w społeczeństwie. Znaczna większość nauczycielek o orientacji autorytarnej zarówno z Niemiec Wsch., jak Zach. nie wierzy w realizację równouprawnienia: „Teraz już w ogóle nie. Do tego panowie, którzy są u władzy, są zbyt zarozumiali” (05,43). „W sumie nie jest możliwe, aby kobieta osiągnęła równą pozycję, jeśli również

196 prawnie ugruntowana jest podwójna rola kobiety jako matki i osoby wykonującej jakiś zawód" (08,43). „Nie, sprawcami są mężczyźni, tak było już przed tysiącami lat, i zawsze tak zostanie. Wojny zawsze prowadzą mężczyźni" (11,43).

Na zakończenie nasuwa się kilka pytań, które należałoby zadać twórcom samej ankiety i całej procedury jej opracowywania. Interpretacja ankiety zgodnie z powyższymi regułami zajmuje ok. 5 godzin. Jak wynika z opisu, jest to praca dosyć żmudna i wymagająca wielkiej koncentracji. Czy możliwe jest, aby jednego dnia wykonać tylko część analizy jednej ankiety i dokończyć później? Czy to nie będzie zaburzać tego trudnego, a także ważnego dla interpretacji poziomu koncentracji zespołu interpretatorów?

Z kolei, jeśli mowa o zespole, który można potraktować jako narzędzie służące interpretacji ankiety, nie ma sprecyzowanych pewnych ważnych ze względu na specyfikę analizy założeń. Czy zatem zespół interpretacyjny powinien się składać z osób ze zdiagnozowanym charakterem społecznym, czy nie jest to konieczne? Wreszcie, czy w grupie interpretatorów powinni się znajdować przedstawiciele wszystkich orientacji charakterologicznych i czy konfiguracja posiadanych przez te osoby orientacji charakteru ma jakiś wpływ na formę, przebieg i efekty całej procedury interpretacyjnej?

Warto przeprowadzić badania, które dadzą jednoznaczną odpowiedź na te i inne pytania dotyczące psychoanalitycznej metody analizy ankiety do badania charakteru społecznego. Dałoby to bardziej przejrzysty i pełniejszy obraz samej procedury, a zwłaszcza towarzyszących jej niezbędnych do prawidłowości jej przebiegu warunków.

Załącznik 1. Rozkład orientacji charakterologicznych w Niemczech Wschodnich i Niemczech Zachodnich

Nr	Miejscowość	Wiek	Płeć	Orientacja
<i>Spośród 30 osób badanych 16 jest dominująco autorytarnych: 12 w Niemczech Wschodnich, 4 w Niemczech Zachodnich</i>				
05	wieś Wsch.	46	K	autorytarna, z domieszką merkantylnej i niewielkiej produktywnej
01	m.m.Wsch.	29	K	autorytarna kontrolująca siebie, panująca nad emocjami i nad sobą, przywiązana do tradycji
06	m.m.Wsch.	49	M	autorytarna panująca nad emocjami
15	m.m.Wsch.	33	K	autorytarna panująca nad emocjami
13	m.m.Wsch.	40	K	autorytarna panująca nad emocjami, pomieszana z orientacją narcystyczną i produktywną
07	d.m.Wsch.	35	M	autorytarna panująca nad emocjami
04	d.m.Wsch.	38	K	autorytarna pomieszana z marketingową i produktywną
09	d.m.Wsch.	29	K	autorytarna pomieszana z lekko narcystyczną i produktywną
02	d.m.Wsch.	42	K	autorytarna pomieszana z narcystyczną i marketingową

Nr	Miejscowość	Wiek	Płeć	Orientacja
14	d.m.Wsch.	51	M	autorytarna patriarchalna, pomieszana z tezauryzatorską i innymi
08	d.m.Wsch.	36	K	autorytarna patriarchalna, pomieszana z produktywną
11	d.m.Wsch.	37	K	autorytarna podporządkowująca się, poświęcająca się
24	w.Zach.	35	K	autorytarna zapobiegliwo-opiekuńcza
19	w.Zach.	32	K	autorytarna masochistyczna, pomieszana z produktywną
29	m.m.Zach.	38	K	autorytarna masochistyczna
22	d.m.Zach.	51	K	autorytarna masochistyczna, pomieszana z lekko narcystyczną

*Spośród 30 badanych 2 są dominująco tezauryzatorskie:
1 w Niemczech Wschodnich, 1 w Niemczech Zachodnich*

03	m.m.Wsch.	40	K	tezauryzatorska, pomieszana z autorytarną i narcystyczną odnoszącą się do grupy
27	m.m.Zach.	39	K	tezauryzatorska, pomieszana z lekko narcystyczną

*Spośród 30 badanych 4 osoby są zorientowane dominująco merkantylnie:
wszystkie 4 z Niemiec Zachodnich*

26	d.m.Zach.	40	K	merkantylna
20	d.m.Zach.	30	K	merkantylna, pomieszana z autorytarną i tezauryzatorską
16	d.m.Zach.	45	M	merkantylna, pomieszana z lekko narcystyczną
17	d.m.Zach.	35	K	merkantylna, pomieszana z lekko narcystyczną i produktywną

*Spośród 30 badanych 6 wykazuje dominującą orientację lekko narcystyczną:
1 z Niemiec Wschodnich, 5 z Niemiec Zachodnich*

10	d.m.Wsch.	25	K	narcystyczna, pomieszana z wyraźnie produktywną
25	w.Zach.	42	K	narcystyczna, pomieszana z autorytarną
23	w.Zach.	41	K	narcystyczna, pomieszana z autorytarną i produktywną
18	w.Zach.	43	M	narcystyczna z tendencją do mocno narcystycznej przy wypartej agresji
28	m.m.Zach.	32	K	narcystyczna, pomieszana z autorytarną
30	m.m.Zach.	41	K	narcystyczna

Spośród 30 badanych 1 osoba jest dominująco nekrofilna i pochodzi z Niemiec Zachodnich

21	d.m.Zach.	39	K	nekrofilna, pomieszana z tezauryzatorską, i autorytarną sadystyczną
----	-----------	----	---	---

Spośród 30 badanych 1 jest dominująco produktywna i pochodzi z Niemiec Wschodnich

12	w.Wsch.	27	M	produktywna, pomieszana z autorytarną i lekko narcystyczną
----	---------	----	---	--

w. – wieś, m.m. – małe miasto, d.m. – duże miasto, K – kobiety, M – mężczyźni.

Źródło: Internationale Erich-Fromm-Gesellschaft (1995), tłum. M. Baryluk.

Bibliografia

- Fromm E. (1980), *Arbeiter und Angestellte am Vorabend des Dritten Reiches. Eine sozialpsychologische Untersuchung*, GA III, s. 1–230.
- Fromm E. (1989), *Gesamtausgabe. Herausgegeben von Rainer Funk*, Band II: *Analytische Charaktertheorie*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München.
- Fromm E. (1989), *Gesamtausgabe. Herausgegeben von Rainer Funk*, Band III: *Empirische Untersuchungen zum Gesellschafts-Charakter*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München.
- Fromm E. (1990), *Ludzka natura a charakter*, „Colloquia Communia” nr 1–6.
- Fromm E. (1994), *Niech się stanie człowiek*, przeł. R. Saciuk, PWN, Warszawa–Wrocław.
- Fromm E., Maccoby M. (1970), *Social Character in a Mexican Village. A Sociopsychanalytic Study*, Englewood Cliffs, Prentice Hall.
- Internationale Erich-Fromm-Gesellschaft (1995), *Die Charaktermauer. Zur Psychoanalyse des Gesellschafts-Charakters in Ost- und Westdeutschland*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen–Zürich.
- Maccoby M., Margolies R., Rendahl J.E. (1985), *Gesellschafts-Charakter und Partizipatorische Sozialforschung. Strategien und Methoden*. Erich-Fromm-Archiv in Tübingen.
- Saciuk R. (1996), *O moralności i zdrowiu psychicznym. Z humanistycznej psychoanalizy E. Fromma*, Prace Psychologiczne XLV, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.

**Część
trzecia**